

MTA DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

STARK TAMÁS

HOSSZÚ ÚT AZ ELSŐ MAGYARORSZÁGI DEPORTÁLÁSHOZ

MTA II. FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYOK OSZTÁLYA

BUDAPEST, 2022

Tudománytörténeti előzmények és célkitűzések

1941 júliusában mintegy 20 ezer „idegen” zsidót deportáltak korábban a Szovjetunióhoz tartozott, magyar katonai ellenőrzés alatt lévő területekre. Augusztus közepén a kormány leállította a deportálásokat, azonban nem engedélyezte a deportáltak visszatérését. A kiszállított zsidók túlnyomó része a német rendőralakulatok által augusztus 26. és 29. között Kamenyec-Podolszkijban, majd későbbi időpontokban más városokban elkövetett tömegmészárlás áldozatává vált.

A magyarországi holokauszt-kutatás középpontjában az 1944 nyarán végrehajtott deportálás, illetve a nyilas uralom alatt történtek feltárása áll. A Magyarország II. világháború alatti történetével, illetve a magyar zsidóság sorsával foglalkozó átfogó munkákban az első magyarországi deportálás története csak egy epizódként jelenik meg. Ennek megfelelően a téma szakirodalmi viszonylag szűk.

Az 1941-ben deportáltak sorsáról az első átfogó, tudományos alaposságú tanulmányt Randolph L. Brahm készítette. A „The Kamenets Podolsk and Délvidék Massacres: Prelude to the Holocaust in Hungary” című tanulmány 1973-ban a Yad Vashem Studies 9. kötetében jelent meg.

Brahm úttörő jellegű munkáját jelentősen meghaladta Majsai Tamás „A körösmezei zsidódeportálás” című, kismonográfiának is beillő tanulmánya, amelyre kevés, történelem iránt érdeklődő figyelt fel, mivel a zömmel teológiai és egyháztörténeti írásokat tartalmazó Ráday Gyűjtemény Évkönyvében jelent meg 1984-ben. A számos korabeli forrással is kiegészített munka ma is a téma alapművének számít. Az 1990-es években a Magyar Auschwitz Alapítvány – Holocaust Dokumentációs Központ kutatócsoportjában Szirtes Zoltán és Ujhelyi Gabriella jelentős kutatásokat folytatott. Szirtes beadványára 1994 decemberében a Legfőbb Ügyészség a kitoloncolások ügyében népirtás büntette gyanújával nyomozást is indított. A nagy reményekkel induló tényfeltáró munka azonban az ORFK Központi Vizsgálati Osztálya, valamint a Fővárosi Főügyészség 1998 októberében hozott megszüntető határozata után abbamaradt, ráadásul az összegyűjtött anyagok el is tűntek. A hosszas kutatómunka egyetlen hozzáférhető eredménye Szirtes Zoltán „Temetetlen halottaink 1941. Körösmező, Kamenyec-Podolszk” című, 1996-ban megjelent könyve.

A deportálás egyik kezdeményezője Kozma Miklós, Kárpátalja kormányzói biztosa volt. A deportálás előkészítésében és lebonyolításában játszott szerepét részletesen elemzi Ormos Mária a Kozma életéről szóló kétkötetes, 2000-ben megjelent művében.

A deportálás leginkább a Kárpátalján élő zsidókat sújtotta. Sorsukról több tanulmány is született. Ságvári Ágnes 2002-ben, Tóth Gábor 2008-ban írt az ország keleti szélén végrehajtott deportálásokról. A kárpátaljai elhurcolás történetét legrészletesebben Frojimovics Kinga mutatta be 2013-ban megjelent, „Állampolgárság-revízió: Deportálás 1941–42-ben” című tanulmányában. A deportálás történetének további könyvészeti forrása még Randolph L. Brahm „A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája” című, 2007-ben megjelent háromkötetes műve, amely kézikönyvként szolgál mindazoknak, akik a zsidóságot sújtó katasztrófát a helyi közösségek szintjén szeretnék megismerni. Ugyanebben az évben jelent meg Frojimovics Kinga „I have been a Stranger in a Strange Land” című könyve, amely részletesen beszámol az „idegen” zsidók kiszállítását formálisan kezdeményező és irányító szerv, a Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság tevékenységéről. Erről a szervezetről, illetve az egész belügyi apparátus működéséről Kovács Tamás is több tanulmányt tett közzé.

Az első magyarországi deportálás történetének feltárása akkor vett új lendületet, amikor a 2010-es évek elején Gellért Ádám nemzetközi jogász és apja, Gellért János újságíró európai archívumokra is kiterjedő kutatásokba kezdett. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára internetes folyóiratában, a betekinto.hu-n megjelent tanulmányaik részletes képet adnak többek között a deportáláshoz vezető döntési folyamatról, a Kamenyec-Podolszkijban végrehajtott tömeggyilkosságról, valamint az 1941 késő nyarán és őszén még életben lévő deportáltak sorsáról.

Az első deportálás és az ország német megszállása után kezdődött üldöztetés és deportálások története között nemcsak az a különbség, hogy az előbbi sokkal kevésbé ismert, hanem az is, hogy az 1941-ben történtek értékelésével kapcsolatban a magyar történészek között nincs konszenzus. 2007 óta folyamatosan fel-fellángol a vita holokauszt-kutatók és Szakály Sándor hadtörténész között, akinek nézeteit a II. világháború és a holokauszt története iránt érdeklődő közönség számottevő része rokonszenvvel fogadta és fogadja. Véleményének különös súlyt ad, hogy ő a kormány által 2014-ben alapított VERITAS Történetkutató Intézet főigazgatója. Ily módon az első magyarországi deportálásról szóló vita az elmúlt években emlékezetpolitikai küzdelmek színterévé is vált. Az éles nézetkülönbségek az 1941-es kiszállítások megnevezésére is kihatnak. Szakály „idegenrendészeti” akcióról, míg a holokauszt-kutatók kifejezetten deportálásról írnak. A hadtörténész narratívája szerint csak a magyar állampolgársággal nem rendelkező zsidók kiszállítására került sor, és ezt is leállította Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter, amikor hírek érkeztek a Magyarországról kivitt zsidók lemészárlásáról. A vitában megszólaló holokauszt-kutatók, így többek között Frojimovics Kinga és Karsai László kiemelik, hogy a deportálás kiterjedt az állampolgársági igazolással rendelkező polgárokra is, és felfüggesztésére alapvetően német nyomásra került

sor. A deportáltak pusztulásáért részben a magyar kormányzat is felelős, az elhurcoltakat akkor sem engedték vissza Magyarországra, amikor hírek érkeztek a német különleges alakulatok által végrehajtott tömeggyilkosságokról.

Kutatásaim megerősítik a holokauszt-kutatók által mondottakat, ugyanakkor álláspontjukat szerettem volna jelentősen kiegészíteni, illetve meghaladni. Az adatgyűjtés során és a benyújtott értekezés megírásakor három cél vezetett. A lehető legrészletesebben kívántam feltárni az első magyarországi deportálás történetét. A kutatómunka korai szakaszában nyilvánvalóvá vált számomra, hogy az „idegen” zsidók deportálása nem ad hoc döntés eredménye volt, hanem a Horthy-rendszer zsidószemléletéből következett. Kutatómunkám középpontjában tehát az 1941-ben lezajlott első deportálás hosszú előtörténetének a megismerése állt. Ebből a törekvéből adódott dolgozatom címe is. Az „idegen”, „nem kívánatos” zsidók eltávolításának igénye nemcsak a magyar politikai elitben merült fel. A zsidóság számát Lengyelországban és Romániában is az „alkalmatlanok” kitoloncolásával kívánták megoldani. Dolgozatom megírásánál harmadik célom volt az „idegen” zsidókkal kapcsolatos lengyel, csehszlovák és legfőképpen a román politika bemutatása. Az állampolgársággal kapcsolatos román intézkedések részletes vizsgálata azért is fontos volt, mert közvetlenül érintette az Erdélyben élő zsidókat. Mivel Észak-Erdély visszacsatolásakor jelentős részük hontalan volt, Észak-Erdély visszacsatolása után nem válhattak magyar állampolgárokká.

Források és feldolgozási módszerek

Amikor az első magyarországi deportálás történetével kezdtem foglalkozni, egy történész barátom, akinek a szakterülete a második világháború, megjegyezte: „ez az a történet, aminek nincs forrásanyaga”. Ez az állítás nem volt alaptalan, mert a deportálás végkifejletéről, a Kamenyec Podolszkijban végrehajtott tömeggyilkosságról a korabeli magyar katonai iratokban nincsen szó. Csupán a kassai VIII. csendőrkerület 8/1-es nyomozó alosztályának 1941. szeptember 5-i jelentése utal a történetekre a következő módon: *„Katonai gépkocsivezetők elbeszélése szerint Magyarországról kiutasított nagyobb létszámú zsidót Kamenes [!] Podolszkból a német katonák és ukrán nemzeti őrök tovább akarták kísélni. A zsidók a katonaságnak ellenszegültek. A katonaság géppisztollyal közé lőtt a zsidóságnak és több halott lett.”* A korabeli források közül rendelkezésre áll még a tömeggyilkosság végrehajtásáért felelős Jeckeln tábornoknak az SS birodalmi vezetője, Himmler számára küldött augusztus 30-i üzenete, amelyben mintegy 20 ezer zsidó „likvidálását” jelentette, továbbá az Einsatzgruppe C szeptember 11-i jelentése 23.600 zsidó Kamenyec-Podolszkijban történt lelövéséről.

A tömeggyilkossághoz vezető események, társadalmi folyamatok vizsgálatakor már lényegesen bővebb forrásanyaggal találkozunk.

A deportálást megelőző döntési folyamatot elsősorban a Kárpátaljai Terület Kormányzói Biztosának Hivatala által készített jelentések (K-774), Kozma Miklós iratai (K-429), valamint a minisztertanács üléseiről készült jegyzőkönyvek alapján próbáltam meg rekonstruálni. Mindezek az iratok a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában találhatóak. A témában tanulmányoztam a Honvéd Vezérkarnak a Hadtörténelmi Levéltárban őrzött jelentéseit is.

A döntéshozatal és az elhurcolás, deportálás történetének is fontos forrása a Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hivatal (KEOKH) vezetői ellen a világháború után lefolytatott perek anyagai. A belügyminisztériumhoz tartozó szervezet, valamint az azt ellenőrző Közbiztonsági Osztály élén álló Pásztóy Ámon ellen folytatott eljárás iratai Budapest Főváros Levéltárában, a XXV. fondfőcsoportban találhatóak. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára őrzi többek között Zakariás Dénes, Fekete Nándor, Kiss Árkád, Kapos György és Pásztóy Ámon vizsgálati dossziéit. A hatalmas mennyiségű peranyagokat azonban az értekezés írása során csak másodrendű forrásoknak tekintettem. A vizsgálati fogságban lévők vallomásai nemegyszer fizikai erőszak hatása alatt születtek, és a rögzítettek hitelességét befolyásolja a fogvatartottak azon igyekezete is, hogy minimálisra csökkentsék a deportálás megindításában és lebonyolításában játszott szerepüket. Nagyobb jelentőséget csak azoknak az adatoknak, állításoknak tulajdonítottam, amelyeket a KEOKH vezetői egymástól függetlenül és több vallomásban is megerősítettek. Ezek közé tartoztak a hivatal működésére és a deportálandók kiválasztására és lefogására vonatkozó beszámolók.

Az „idegen” zsidók összegyűjtésének és kiszállításának egyik alapvető forrása a Belügyminisztérium Közbiztonsági Osztályának iratanyaga, amely a KEOKH fennmaradt dokumentumait is tartalmazza. Mindez az Országos Levéltárban található, a belügyminisztérium titkosan kezelt, ún. Rezervált iratai között (K-149). A másik, kiemelten fontos forrás a Kárpátaljai Terület Kormányzói Biztosának Hivatalának már említett anyaga. A szervezetnek az „idegen” zsidók összegyűjtésével kapcsolatos iratai részben az Országos Levéltárban, részben Beregszászon, a Kárpátaljai Területi Állami Levéltárban találhatóak (Fond 162, 200). Ez utóbbi levéltárban kutatható a Máramarosi Közigazgatási Kirendeltség iratanyaga is, amelyből többek között a deportálás következményeiről kaphatunk képet, települések szerint (Fond 162).

Bár befolyásos politikusok és közéleti személyiségek Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszternél és Horhy kormányzónál is közbenjártak a kiszállítások leállítására érdekében, az idegenként kezelt zsidók, a deportáltak és hozzátartozóik jogorvoslatot és anyagi támogatást csak a Magyarországi Izraeliták Országos

Irodájától és az Országos Magyar Zsidó Segítő Akciótól várhattak. A két szervezet részben online is elérhető iratait a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár őrzi. A segítségnyújtás anyagi alapjaihoz jelentősen hozzájárult az American Jewish Joint Distribution Committee. Ez a szervezet tájékoztatta az Egyesült Államok kormányát és részben, illetve közvetve a szabad világ közvéleményét is az elhurcolás brutalitásáról és a deportáltak sorsáról. A Budapestről érkező jelentések a The National Archives of the United States „Records of Department of State Relating to Internal Affairs of Hungary. 1930–1944” című gyűjteményében találhatóak.

A deportáltak visszatérésének – vagy ahogyan a dokumentumokban szerepel: „visszaszivárgásának” – a megakadályozását a belügyi és a katonai hatóságok elsődleges feladatuknak tekintették. Az „idegen” zsidók elpusztítását ily módon közvetve lehetővé tevő intézkedéseket a Kárpát-csoportnak a Hadtörténelmi Levéltárban őrzött iratai, valamint a kassai VIII. csendőrkerület 8/1. számú nyomozó alosztályának jelentései tartalmazzák. Ez utóbbi forrás a belügyminisztériumnak az Országos Levéltárban tárolt iratanyagához tartozik (K-774).

Az említett források az elhurcolás történetének leginkább csak a kereteit, a felszínét mutatják be. A deportált zsidók sorsa, a pusztítás emberi dimenziója a visszaemlékezésekben jelenik meg. A visszaemlékezések két fő forrása a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottságnak a közvetlenül a vészkorszak után felvett jegyzőkönyvei, illetve a University of Southern California Shoah Foundation által készített interjúk. Ezeket egészítik ki a különböző emlékkönyvekben (Yizkor Book Collection), valamint a Hadtörténelmi Levéltár Kézirattárában található beszámolók.

Értekezésemnek mintegy felét teszi ki a deportáláshoz vezető út bemutatása. Ebben a részben azt veszem számba, hogy mikor, hogyan, milyen indokok alapján vetődött fel a magyar közéletben a „zsidófajú” idegenek tömeges kiutasításának terve, igénye. A helyzet elemzésén túl bemutatom a témakörben a húszas évek elején, majd a harmincas évek végén kiadott rendeleteket, belső utasításokat és következményeiket. Kutatásaimat kiterjesztettem Erdély és Kárpátalja területére is, mivel az e területek zsidóságát érintő hátrányos intézkedések következményei jórészt megmaradtak a visszacsatolások után is.

A húszas évek elején lefolytatott kitoloncolások kutatásához fontos forrást jelentettek az American Jewish Joint Distribution Committee budapesti irodája által készített jelentések. Ezeket a dokumentumokat a szervezet New York-i archívumában őrzik.

Az 1941-es deportáláshoz vezető hosszú út megismerésében leginkább a korabeli sajtóra, elsősorban a zsidó közösségek által kiadott lapokra támaszkodtam. A Budapesten megjelenő *Egyenlőség*, a Kolozsváron kiadott *Új Kelet*, valamint az ungvári *Zsidó Napilap* tudósításai, cikkei jól tükrözik, hogy milyen gyűlölethullámmal és milyen – burkolt vagy nyílt – antiszemita intézkedésekkel kellett szembenéznie a Magyarországon, Romániában és Csehszlovákia keleti részében élő zsidóknak. Az említett lapokon túl átnéztem a *Múlt és Jövő* és a *Zsidó Szemle* évfolyamait, valamint több angol nyelvű folyóiratot is. A „korszellem” megismerése érdekében gondosan tanulmányoztam a következő sajtótermékeket: *Nemzeti Újság*, *Friss Újság*, *Magyarság*, *Új Magyarság*, *Függetlenség*, *Új Nemzedék*, *Világ*, *Pesti Hírlap*, *Az Est*, *Magyar Jövő*. Ezekből, valamint a szintén alaposan átnézett vidéki sajtóból megismerhettem az „idegen” zsidók, illetve a „galíciaiak” kitoloncolása érdekében hozott intézkedések végrehajtásának körülményeit. A témában megnyilvánuló politikusok állásfoglalásait a sajtón kívül az országgyűlés képviselőházának naplójából ismertem meg.

Vizsgálódásom középpontjában az állampolgársággal kapcsolatos kérdések voltak. Ennek a rendkívül összetett témakörnek a megértésében és feldolgozásában számos korabeli jogtudományi munkára, elsősorban Kmety Károly, Politzer Zsigmond, Ferenczy Ferenc és Dr. Habermann Gusztáv műveire támaszkodtam. Tanulmányoztam a *Magyar Rendeletek Tárát*, a *Belügyi Közlönyt*, valamint az állampolgársági kérdéssel kapcsolatban a *Nemzetgazdasági Szemle* és a *Magyar Közigazgatás* című folyóiratokban megjelent írásokat is.

Főbb eredmények

Kutatásaim során arra a következtetésre jutottam, hogy az első magyarországi deportálás története nem 1941 kora nyarán, hanem a Horthy-rendszer hajnalán kezdődött, és összefüggésben van a rendszerhez hű politikai és közéleti elitnek a zsidókról alkotott képével. Természetesen nem húzható egyenes vonal az „idegen” zsidók kitelepítésére vonatkozó első követelések és mintegy 20 évvel későbbi részleges megvalósulásuk között. De az „idegen” zsidók eltávolítására vonatkozó elképzelések nélkül aligha került volna sor mindarra, ami 1941 nyarán történt.

A rendszerhez kötődő magyar politikai elit a „zsidókérdés” megoldását a zsidók vélt gazdasági és kulturális szerepének visszaszorításában és számuk csökkentésében látta. Ez utóbbi célt az „idegen” zsidók tömeges kitoloncolásával kívánták megvalósítani. Kik voltak az „idegen” zsidók Magyarországon? Ezt pontosan soha senki nem határozta meg. A korabeli közbeszédből, politikusok megszólalásaiból, valamint a különböző kormányok által kiadott rendeletek szövegéből az tűnik ki, hogy elsősorban azokat tekintették idegennek, akik a világháború folyamán érkeztek Magyarországra Galíciából. Rajtuk kívül

„idegen” volt még minden olyan zsidó, aki nem Magyarországon született, akkor is, ha már évtizedek óta itt élt. Legtágabb értelemben azok is idegennek számítottak, akiknek felmenői valamikor a 19. század folyamán érkeztek keleti területekről. A „zsidófajú” idegenek elleni fellépést megalapozta a magyar antiszemitizmus központi mítosza: a galíciai bevándorlás legendája. Eszerint a 19. században és később Galíciából tömegesen és illegálisan érkező „keleti” zsidók megakasztották a már régóta itt élő hitsorsosaik asszimilálódását, és az ország „elfoglalására” készültek. A politikai elit java ilyen kísérletnek látta az 1919-es Tanácsköztársaságot.

1919 őszétől a magyar közéletben szinte folyamatosan jelen van a „galíciai” zsidók kitelepítésének a követelése. A pontosan soha meg nem határozott „galíciaiak” elleni kampány jól mutatja, hogy a politikai elit általában megkülönböztette az asszimilálódó „jó” zsidókat az „idegenektől”, akiket egyszerre tett felelőssé a kapitalista rend igazságtalanságaiért és a kommunizmusért. A galíciaiak elleni kampány, a „zsidófajú” idegenek eltávolításának követelése a kormányzat részéről is támogatást kapott. Huszár Károly és Bethlen István kormánya egy, Simonyi-Semadam Sándor, valamint Teleki Pál első kormánya pedig két-két rendeletet adott ki az „idegenek” kiutasításával kapcsolatban.

Több oka van annak, hogy a politikusok által emlegetett 50-100 ezer „zsidófajú idegen” helyett 1919 júniusától kezdve csak viszonylag kevés – a Jewish Joint Distribution Committee budapesti irodája szerint mintegy 6 ezer – személy kitoloncolására került sor. Az 1914 után érkezettek száma kevés volt, mivel többségük már a világháború alatt elhagyta Magyarországot. A még a dualizmus korában kinevezett közalkalmazottak, alispánok és szolgabírók sem siettek az „idegenek” felkutatásával és őrizetbevételével. Több korabeli dokumentum is utal a vidéki közhivatalok lanyhaságára, passzivitására. Befogadó ország hiányában a magyar kormányoknak lehetőségük sem volt több tízezer „nem kívánatos” zsidó elűzésére. A nagyhatalmak tiltakoztak az „idegenek” internálása miatt, és felléptek a kitoloncolásokra vonatkozó tervek ellen is.

Az 1941 nyarán az „állampolgársággal” nem rendelkező zsidók kiszállítása kezdődött meg. Nem közismert tény, hogy az országban élőknek nem volt állampolgársági bizonyítványuk, mert erre az okmányra nem volt szükség. Ilyen okiratot a belügyminisztérium állampolgársági osztályától lehetett kérvényezni. Hosszadalmas kutatómunka után arra a következtetésre jutottam, hogy a hatóságok az állampolgárság igazolásának a feltételeit úgy szabták meg, hogy azoknak a zsidók tekintélyes része ne tudjon megfelelni.

A trianoni békeszerződés kimondta, hogy az ország területén élők minden alakiség nélkül magyar állampolgárnak számítanak, ha községi illetőségük van.

Az állampolgárságnak az illetőséghez való kapcsolása azonban nem oldotta meg a hontalanság kérdését, mivel a községi illetőség megállapítása összetett, akár több évig tartó folyamat volt. A belügyminisztérium a magyar állampolgárság meghatározásánál az 1879. L. törvény értelmében járt el. E nehezen értelmezhető törvény alapján azok kaphattak állampolgársági igazolást, akik magyar állampolgársággal rendelkező szülőktől származtak, illetve akiknek felmenői 1875 és 1880 között igazoltan adót fizettek. A „nem kétségtelenül magyar eredetű felmenőkkel rendelkező” kérelmezők elé a harmincas évek végén további akadályokat állítottak. Zsidóknak 1851-ig visszamenően kellett bizonyítaniuk felmenőik Magyarországon való folyamatos tartózkodását és adófizetését. További nehézséget jelentett, hogy az ortodox közösségekben elterjedt házassági szerződéseket a belügyminisztérium nem fogadta el hivatalos okiratnak.

A zsidók egy részének hontalanná tétele, valamint az eltávolításukra való törekvés nem tipikusan magyar jelenség. Lengyelországban, Csehszlovákiában és Romániában az állampolgárság ügyében – megkerülvén a kisebbségvédelmi egyezményekben vállaltakat – többé-kevésbé hasonlóan jártak el, mint Magyarországon. A húszas évek folyamán, valamint később hozott intézkedések következtében mindhárom országban zsidók tömegei váltak hontalanná. Értekezésemben részletesen foglalkoztam az állampolgársággal kapcsolatos román és csehszlovák rendeletekkel.

Románia azt vállalta a kisebbségvédelmi szerződésben, hogy zsidó polgárai „minden alakiség nélkül” megkapják az állampolgárságot. Ennek ellenére az 1924-ben hozott állampolgársági törvény csak azoknak az állampolgárságát ismerte el, akik bizonyítani tudták, hogy 1918. december 1-jén községi illetőséggel rendelkeztek. A Romániai Zsidók Szövetségének egyik jelentése szerint a húszas évek elején az országban élő zsidók mintegy 30 százaléka nem rendelkezett állampolgársággal. Tovább romlott a helyzet, amikor Alexandru Cuza és Octavian Goga kormánya 1938 januárjában az állampolgárság revízióját rendelte el. Ennek következtében mintegy 60 ezer erdélyi zsidó vált hontalanná.

A kisebbségvédelmi szerződés aláírásával Csehszlovákia azt vállalta, hogy automatikusan megadja az állampolgárságot azoknak a lakosoknak, akiknek illetősége a köztársaság területén van. Azonban Kárpátalján és a szlovák területeken az illetőséget az 1871-ben hozott – és 1886-ban érvénytelenített – XVIII. törvénycikk alapján állapították meg. Az állampolgárság igazolását kérőknek azt kellett bizonyítaniuk, hogy felmenőik 80-100 évre visszamenőleg „csehszlovák” területen éltek és adót fizettek. Ez az intézkedés mintegy 100 ezer embert, főleg zsidókat zárt el az állampolgárságtól. A román és a csehszlovák állampolgársági törvények következtében a Felvidék déli részén, Kárpátalján és Észak-Erdélyben élő zsidók számottevő része hontalanként tért vissza Magyarországhoz. Ez a bizonytalan, kiszolgáltatott állapotuk meg is maradt,

mivel a visszatért területeken élők közül csak azok számítottak magyar állampolgárnak, akik korábban román, illetve csehszlovák állampolgársággal rendelkeztek.

Az állampolgárok körét szűkítő, 1919 őszétől folyamatosan meghozott rendelkezések és belső utasítások lehetőséget adtak arra, hogy a kormány az állampolgárság hiányára utalva a magyar zsidóság számottetvő részét kiutasítsa, eltávolítsa az országból. Erre 1941 nyarán nyílt alkalom, amikor a Szovjetunió elleni támadás után Galícia és a Dnyeszteren túli területek egy része magyar katonai közigazgatás alá került.

A deportálásról Kozma Miklós, Kárpátalja kormánybiztosa és a Honvéd Vezérkar kezdeményezésére a minisztertanács döntött, feltételezhetően 1941. július 1-jén. A vonatkozó rendeletek, amelyeket a KEOKH adott ki július 12. és július 30. között, folyamatosan tágították a deportálandók körét. De egyes településeken a rendőrség és a csendőrség még tovább bővítette a kiszállítandók körét a végrehajtás során.

Volt két térség, ahol teljes körű deportálást terveztek. Máramaros vármegye alispánja, Ajtay Gábor augusztus 8-án felhívást adott ki, amelyben Galíciába történő visszaköltözésre biztatta a megye területén élő 45 ezer „galíciai eredetű zsidót”. Kárpátalja keleti határ menti zónájában biztonsági és egyben gazdasági okokból minden, 60 éven felüli zsidó kitelepítését rendelték el. Ajtay alispán terve nem valósult meg, de Kárpátalján nemcsak a határ menti helységek zsidó közösségei néptelenedtek el.

A Magyar Izraeliták Párfogó Irodájának felmérése szerint a deportáltak mintegy 40 százaléka igazoltan magyar állampolgár volt, vagy rendelkezett olyan okiratokkal, amelyek megfeleltek az állampolgárság megszerzésére irányuló, a zsidók számára szigorított feltételeknek.

Az ország különböző részein őrizetbe vett zsidókat a Körösmező melletti havasaljai gyűjtőtáborba szállították, ahonnan folyamatosan – rendszerint honvédségi teherautókon – vitték őket tovább a magyar katonai közigazgatás alatt álló megszállt területre.

A Kárpát-csoport feladata volt a „hontalannak” tekintett zsidók letelepítése. A lengyel-orosz állampolgárnak tekintett zsidók deportálását ugyanis mind a hatóságok, mind a sajtó áttelepítésnek, sőt hazatelepítésnek nevezte. A valóságban sem házakat, sem falvakat nem jelöltek ki a zsidók számára. A határtól minél messzebb szállították őket, hogy hazajutásukat megakadályozzák.

Letelepedés helyett a Magyarországról kiszállított zsidókra folyamatos vándorlás várt. Az antiszemita közhangulat közepette a helyi lakosság ellenségesebben viszonyult a Magyarországról váratlanul és tömegesen érkezőkhöz, mint a helyi zsidókhoz. Ebben szerepe volt a félelemnek is, hogy a szűkösen rendelkezésre álló élelmiszer nem lesz elegendő, ha azt a nemkívánt külföldiekkel is meg kell osztani. Ha mégis sikerült valahol ideiglenesen meghúzódniuk, akkor előfordult, hogy a házat rágyújtották a bent tartózkodókra. A deportáltak kifosztása, kirablása mindennapos eseménynek számított. Gyakran előfordult, hogy ukrán fegyveres csoportok összegyűjtötték és konvojokba szervezve faluról falura meneteltették a szállást kereső zsidókat. A Magyarországról deportáltak szemtanúi és részben áldozatai is voltak a helyi zsidók ellen intézett támadásoknak, tömeggyilkosságoknak. Az ukrán milícia által a Dnyeszter menti településeken augusztus végén végrehajtott tömeggyilkosságok következményeiről, a folyóban úszó holttestek tömegéről több beszámoló is fennmaradt.

A deportálások ellen a Magyar Izraeliták Pártfogó Irodáján kívül számos politikus és közéleti személy is tiltakozott. Köztük volt Bajcsy-Zsilinszky Endre, Rassay Károly és Slachta Margit szociális nővér. Az Egyesült Államok budapesti követe, Herbert C. Pell 1941. július 24-én írott levelében Bárdossy Lászlót a zsidókkal szembeni rossz bánásmód megszüntetésére kérte. A miniszterelnök augusztus 2-i válaszában tagadta a vádakát, és a deportálást – a korabeli sajtó szóhasználatával élve – „visszatelepítésnek” nevezte.

Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter augusztus 9-én nem az említett tiltakozások miatt függesztette fel a deportálásokat. Német részről július 19-én, 28-án és 30-án is a deportálások leállítását követelték, valamint azoknak a zsidóknak a visszavételét, akiket a Dnyeszteren túli területekre szállítottak, mivel ott augusztus 1-jén német katonai közigazgatást vezettek be.

A Szovjetunió elleni háború a román vezetés számára is meghozta a lehetőséget az „idegen” zsidók elűzésére. A román hadsereg és csendőrség zsidók tízezreit tette át Bukovinából és Besszarábiából a Dnyeszter keleti partjára. A németek műveletek ellen is tiltakoztak; Románia vezetője, Antonescu marsall a magyar döntés előtt egy nappal, augusztus 8-án kényszerült a deportálások leállítására. Magyarországon a kiszállítások, a belügyminiszter utasítása ellenére, szórványosan augusztus közepéig folytak. A deportáltak száma mintegy 22 ezer fő volt.

Miért elleneztek a német katonai hatóságok a kiszállításokat Magyarországról és román területekről, miközben a zsidóság elpusztítása a náci vezetés számára a Szovjetunió elleni hadjárat egyik kiemelt célja volt? A megsemmisítés 1941 nyarán még nem központi irányítás és egységes terv szerint zajlott. Augusztustól kezdve nőtt meg jelentősen a tömeggyilkosságok áldozatainak száma, és közöttük

egyre nagyobb lett azoknak az aránya, akiket azért öltek meg, mert a munkavégzés szempontjából értéktelennek számítottak. Ide tartoztak a gyerekek, az idősek és a nők. A megsemmisítés folyamatának eszkalálódásához hozzájárult a növekvő élelmiszerhiány és a gettósítás. A német fegyveres erő ellátása jórészt a már elfoglalt területeken talált forrásokból történt. Az élelmiszer elvonása a helyi lakosságot nem egyforma mértékben érintette. A legkevesebb élelemhez a zsidók jutottak. A gettósítás lehetőséget adott arra, hogy az odazártak élelmezését a minimumra korlátozzák. Az élelemmel alig ellátott, túlszűfolt és vízhiánynak is kitett gettók járványveszélyt jelentettek. A tudatosan előidézett járványhelyzetben a városparancsnokságok és különböző biztonsági egységek a gettóba zártak meggyilkolásával kívántak „javítani”.

A Magyarországról, valamint Bukovinából kiszállított, elűzött zsidók kényszerű vándorlásának egyik végállomása Kamenyec-Podolszkij volt. Érkezésük hozzájárult a zsúfoltság és az élelmiszerhiány gyors növekedéséhez. A zsidókkal szemben követett általános irányelvekből következett, hogy a helyzet „megoldása” itt is a gettóban élők megsemmisítése lett. Ennek végrehajtása Himmler három felső SS- és rendőri vezetője közül Friedrich Jeckeln tábornokra tartozott, mivel Kamenyec-Podolszkij a német Dél Hadseregsoport mögöttes területének számított.

A Kamenyec-Podolszkij-i tömeggyilkosság-sorozat közvetlen előzménye a német szárazföldi hadsereg főparancsnokságán, Vinnyicán augusztus 25-én megtartott konferencia volt. A Keleti Területek Minisztériumának képviselői, a Dél Hadseregsoport mögöttes területének parancsnoka és egyéb magas rangú katonai vezetők a megszállt ukrajnai területeken szeptember 1-jén bevezetendő polgári közigazgatás megszervezéséről tárgyaltak. Jeckeln ígéretet tett arra, hogy addigra befejezi a városban élő zsidók „likvidálását”. Az augusztus 27. és 29. között végrehajtott vérengzésnek összesen 23.600 áldozata volt az Einsatzgruppe C szeptember 11-i jelentése szerint. A magyar áldozatok száma a források szerint 11-13 ezer fő.

A deportált zsidók számára az életben maradásra az egyetlen esélyt az jelentette, ha valamilyen módon visszatérnek Magyarországra. Ezt azonban nagyon megnehezítette, hogy a belügyi hatóságok és a honvédség megerősítette a keleti határ védelmét a zsidók „visszaszivárgásának” megakadályozása érdekében. Nagyon kevés deportáltaknak sikerült magyar katonák önkéntes vagy pénzért vállalt segítségével, illetve egyéb módon visszajutnia hazájába.

Azoknak a zsidóknak a túlnyomó része, akik elkerülték a Kamenyec-Podolszkijba történő kitoloncolást, a későbbi, Nadvornán, Kolomeában, Stanislauban, Czortkovban, Horodenkán és egyéb településeken végrehajtott tömeggyilkosságok áldozata lett.

A pályázónak a témakörben megjelent publikációi

Könyvek:

- *Hungarian Jews During the Holocaust and after the Second World War, 1939-1949. A Statistical Review.* Boulder, Columbia University Press, New York, 2000. p. 174
- *A zsidóság a vészidőszakban és a felszabadulás után (1939–1955).* MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1995. 109 o.

Könyvfejezetek, tanulmányok:

- Viták az első magyarországi deportálásról. In: Virányi Péter (szerk.): *Europa 1944–1945.* Az MTA II. világháború története albizottság kiadása, 2021. 141–154.
https://2vh-albizottsag.hu/wp-content/uploads/2021/04/Europa_1944-1945_Bp_2021.pdf
- Facts about the Number of Shoah Victims in Hungary. In: Géza Jeszenszky (ed.): *July 1944: deportation of the Jews of Budapest Foiled.* Helena History Press LLC, Reno, Nevada, USA, 2017. 187–202.
- Az „idegen” zsidók galíciai deportálásának előtörténete. In: Horváth Zita – Sz. Halász Dorottya (szerk.): *Zsidók és keresztények az évszázadok sodrában – Interpretációk egy témára.* Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc, 2015. 228–241.
- [George Eisennel közösen:] The 1941 Galician Deportation and the Kamenets-Podolsk Massacre: A Prologue to the Hungarian Holocaust. In: *Holocaust Genocide Studies*, 2013. Volume 27, Issue 2. 207–241.
- A hosszú út az „idegen” zsidók galíciai deportálásához. In: *Századok*, 2013. (146. évf.) 6. sz. 1461–1496.
- A zsidóság összegyűjtése és táborba szállítása. Concentration and Deportation of Jews. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Magyarok és szerbek 1918–2012: Együttélés, múltfeltárás, megbékélés. Hungarians and Serbs 1918–2012: Coexistence, Revealing the Past, Reconciliation.* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2013. 217–218.; 219–220.
- Голокост на Підкарпатті (Holocaust in Carpatho-Ruthenia). In: М.Вегеша – Ч.Фединець (eds.): *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання.* Ужгород-Uzgorod, Видавництво «Ліра», 2010. 213-225.

- A magyar zsidóság a számok tükrében In: Schmidt Mária – Körmendy Zsuzsanna (szerk.): *Holokauszt Múzeum*. Hódmezővásárhely Megyei jogú Város Önkormányzata, Hódmezővásárhely, 2004. 81–85.
- Kísérlet a magyar zsidóság számának behatárolására. In: Kovács András (szerk.): *Zsidók a mai Magyarországon*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2002. 100–129.
- Population Transfer, Holocaust, and Soviet Forced Labor Camps: The Reorganization of the Ethnic Map of East-Central Europe, 1941–1949. In: Alexandre Kimenyi – Otis Scott (eds.): *Anatomy of Genocide, State-Sponsored mass-Killings in the Twentieth Century*. The Edwin Mellen Press, Lewiston, NY, 2001. 350–366.
- La legislazione antiebraica in Ungheria dal 1920 al 1944. In: Anna Capelli – Renata Broggin (eds.): *Antisemitismo in Europa negli anni trenta. Legislazioni a confronto*. F. Angeli, Milano, 2001. 58–69.
- Antisemitic Writings of the Arrowcross Emigration. In: John K. Roth – Elizabeth Maxwell (eds.): *Remembering for the Future: The Holocaust in the Age of Genocide*. Vol. 1. Palgrave Macmillan, 2000. 897–911.
- The Migration of Holocaust Survivors From Hungary and Romania: Integration or Emigration? The Fate of the Jewish Communities in Hungary and in Romania after the Liberation. In: Stephanie McMahon-Kaye (ed.): *The Memory of the Holocaust in the 21st Century, Educational Unites, CD ROM*. Yad Vashem, Jerusalem, 1999.
<http://www.yadvashem.org/download/education/conf/Stark.pdf>
- Hungarian Jewry at the time of the Holocaust and after the war. In: R. G. Plaschka – H. Haselsteiner – A. Suppan (Hrsg): *Nationale Frage und Vertreibung in der Tschechoslowakei und Ungarn 1938–1948*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1997. 71–80.
- A magyar zsidóság vesztesége a vészidőszakban In: Randolph L. Braham – Attila Pok (eds.): *The Holocaust in Hungary: Fifty Years Later*. Rosenthal Institute for Holocaust Studies, New York – Graduate Center of the City University of New York – Institute of History of the Hungarian Academy of Sciences – Europa Institute, Boulder CO, 1997. 521–530.
- A magyar zsidóság vándormozgalma a vészidőszak után. In: Illés Sándor – Tóth Pál Péter (szerk.): *Migráció I. Tanulmánygyűjtemény*. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, Budapest, 1998. 115–123.
- A magyar zsidóság vesztesége a vészidőszakban. In: Valuch Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. 1956-os Intézet – Osiris Kiadó, Budapest, 1995. 292–302.

